

Мар'яна Ковбанюк

## Семантико-синтаксичне функціонування вторинного дієприслівникового предиката у структурі неелементарного речення

Нині лінгвістичні дослідження процесів семантичного згортання, вторинної предикації та семантичної редукції зумовили зацікавленість структурою неелементарного речення, де спостерігається взаємofункціонування суб'єкта, первинного і вторинного предикатів. З позицій семантико-синтаксичної та вербоцентричної теорій речення з вторинним предикатом репрезентується як поліпредикативне. Поліпредикативність має на увазі співвіднесеність двох або більше предикативних одиниць, у кожній з яких є предикатно-суб'єктні відношення, граматичні характеристики часу, модальності, особи<sup>1</sup>. Поліпредикативність речень з вторинним предикатом пояснюється не тільки тим, що він відображає вторинну предикацію, а й тим, що він визначає спосіб зв'язку, спрямований і на суб'єкт, і на предикат. Такий зв'язок зберігається при взаємодії вторинного предиката з компонентами за межами предикативної основи<sup>2</sup>.

Вторинна предикація закріплює за собою наступні функції: – утворення кількох рівнів інформаційного насичення тексту; – функцію додаткової ознаки: – збільшення внутрішнього інформаційного простору; – послаблення синтаксичних зв'язків у межах неелементарного речення<sup>3</sup>. Вторинний семантичний предикат неелементарного речення передбачає логіко-семантичні відношення як з первинним предикатом, так і з суб'єктом того самого речення, наприклад: *Не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім*

---

<sup>1</sup> Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, Москва 1998, с. 218–220.

<sup>2</sup> О. М. Чупашева, *Грамматика русского деепричастия. Автореферат дис. на соискание науч. степени док. филол. н.*, Москва 2010, с. 22–25.

<sup>3</sup> О. В. Кульбабська, *Критерій більшої/меншої складності речень як інструмент розмежування первинної та вторинної предикації* [у:] *Мовознавчий вісник*, 2009, № 8, с. 276.

*садочку свою любу пісню* (Панас Мирний) → *Не спав тільки один соловейко, бо виспівував в зеленім садочку свою любу пісню* (наслідкові відношення); *А ну ж Мазепа, сполучившись з Карлом Станіславом, погромить царя і загорне цілу Україну* (Б. Лепкий) → *погромить і загорне, за умови що сполучиться* (умовно-наслідкові відношення); *Сивоок, не думаючи, як тільки ступив за ворота, став лічити кроки, навмисне ставлячи ноги якомога ширше* (П. Загребельний) → *Сивоок хоч і не думав, як тільки ступив за ворота, став лічити кроки, навмисне ставлячи ноги якомога ширше* (допустові відношення). Отож, структури з вторинною предикацією, вираженою дієприслівником, функціонують як повноцінні речення.

У дослідженні вторинних предикатних синтаксем речення, зокрема дієприслівника, значні результати отримали мовознавці І. Р. Вихованець, В. І. Кононенко, Л. О. Кадомцева, К. Г. Городенська, О. В. Кульбабська, Е. С. Сосинович та інші. Нині у науковій літературі закріпились основні ознаки, що характеризують дієприслівник як своерідну дієслівну форму: 1) можливість утворювати дієприслівникову форму від кожного дієслова; 2) керування тим самим відмінком, що і дієслово; 3) відповідність логічному предикату і належність до підмета і суб'єкта<sup>4</sup>; 4) збереження властивості дієслівного поєднання з якісними прислівниками; 5) здатність дієприслівника, утвореного від допоміжних дієслів і дієслова бути, поєднуватися з інфінітивом, прислівниками тощо<sup>5</sup>.

Низка наукових праць спричинила різне тлумачення дієприслівника та його функцій у реченні. Так, наприклад, О. О. Потебня, критикуючи логіко-граматичний підхід, стверджував, що з погляду історичного розвитку мови дієприслівники є членами речення, а речення з дієприслівниками є результатом розвитку структури речення з кількома присудками, яка, в свою чергу, відображає складну діяльність одного й того самого суб'єкта<sup>6</sup>. Дещо відмінного погляду дотримується М. М. Власенко, вважаючи, що дієприслівник у препозиції до підмета (суб'єкта) виконує функцію обставинного означення, а у постпозиції – функцію означення, ускладненого слабким відтінком обставини<sup>7</sup>. В. В. Бабайцева розглядає дієприслівник як

<sup>4</sup> Л. Є. Азарова, Е. С. Сосинович, *Дієприслівники в українській мові: статус, функціонування*, Вінниця 2005, с. 117.

<sup>5</sup> О. М. Чупашева, *Op. cit.*, с. 15.

<sup>6</sup> А. А. Потебня, *Из записок по русской грамматике: В 4 т.*, Москва 1958, Т. I–II, с. 25.

<sup>7</sup> М. М. Власенко, *Предложения с обособленными деепричастными конструкциями в современном русском языке* [в:] *Ученые записки*, 1958, Т. 14, с. 112–121.

обставину, що не входить у структурну схему речення, займає різні позиції (частіше постпозицію), прилягає до основного дієслова, має обставинні значення цілі, умови, причини, способу дії тощо, може входити до складу теми і реми<sup>8</sup>. Сучасний підхід трактує дієприслівник як категорію неізосемічного підкласу, що займає непередикативну позицію у моделі речення і може опосередковано виражати передикативні категорії часу, модальності й особи, позначати події, стан, якість тощо. Дотичною точкою двох співвіднесених у часі подій виступає суб'єкт ситуації<sup>9</sup>.

За дієприслівником закріплюються функції вторинного предиката і обставини, що визначає його три основні функції у реченні, а саме: 1) адвербіально-якісної ознаки дії, що є компонентом семантики самої дії; вона увиразнює ознаку-присудок основного речення: *Лукаш вкладається проти вогню на траві, поклавши кошеля під голову, пакає люльку і жмуриється на вогонь* (Леся Українка); 2) адвербіально-темпоральних, причинових, цільових детермінантів щодо основного речення; ці звороти мають транспозитивну здатність перетворюватись у частини складнопідрядних речень: *Мазепа, зібравши полки, посувається до правого берега Дніпра* (Б. Лепкий); *Голосячи, Олена хрестом упала на дітей, шукаючи їхні руки, їхні голови, їхні чуби* (М. Стельмах); 3) недетермінантного залежного поширювача від основної дії; виникають у разі взаємодії формального відокремлення із категорією однорідності<sup>10</sup>: *Грицько не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не побачив* (Панас Мирний); *Кажучи це, подав донос на письмі* (Б. Лепкий).

Л. Є. Азарова та Е. С. Сосинович закріплюють за дієприслівником наступні функції : 1) відокремленого другорядного присудка, що означає супровідну щодо дії дієслова-присудка дію і має часовий зв'язок із нею, наприклад: *Побачивши матір, вона стала як стовп, ні в сих, ні в тих* (М. Коцюбинський); 2) відокремленої обставини, що реалізується у відповідному контексті й характеризує лише конкретну дію, а не будь-яку дію взагалі і при цьому служить засобом відображення дійсності, або передає деталі і конотації здійснення дії дієслова-присудка, наприклад: *Поблизу, вриваючись у висоту, проходила якась пуста траншея і Черниш дозволив зупинитись у ній, щоб закурити* (О. Гончар); 3) означального значення, що реалізується, коли дієприслівник більшою мірою характеризує підмет, на-

<sup>8</sup> В. В. Бабайцева, *Система членов предложения в современном русском языке*, Москва 1988, с. 146.

<sup>9</sup> Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова, *Op. cit.*, с. 252–255.

<sup>10</sup> Л. О. Кадомцева, *Українська мова: синтаксис простого речення*, Київ 1985, с. 91.

приклад: *А там знову вставали Альпи, зникаючи верховинами в хмарах* (О. Гончар); 4) вставної конструкції, що притаманна усній або діалогічній мові, наприклад: *Якось сидимо ми в своїй хаті, говоримо таки собі про нього, не добром згадуючи, – як застукотить у стіни, заgrimixтить* (Марко Вовчок). Е. С. Сосинович уважає, що репрезентація дієприслівника у функції відокремленого другорядного присудка можливе за умов: 1) коли дієприслівник означає дію, семантично незалежну відносно іншої дії, що перебуває лише у певному часовому відношенні до дієслова-присудка; 2) коли дієприслівник означає дію, що в семантичних відношеннях до дієслова-присудка виявляє комбінацію часових та причинних, допустових, умовних та інших смислових зв'язків з ним, але обставинні смислові відношення сприймаються як супровідні<sup>11</sup>.

За А. П. Загнітком, основні функції дієприслівника – це: 1) функція відокремленої обставини способу дії, часу, причини, мети, умови, допусту; 2) функція прислівного поширювача, коли дієприслівник входить до складу семантичного предиката і пов'язується з присудком підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у синтаксичній формі прилягання<sup>12</sup>. Дещо схожої позиції дотримується В. І. Кононенко у статті «Подвійні синтаксичні зв'язки», зазначає, що «додаткові напівпредикативні значення виражають і дієприслівникові звороти, основною функцією яких звичайно вважається обставинна»<sup>13</sup>.

Л. М. Коць розглядає дієприслівник у функції дієприслівникових повідомлень (частин речення), коли головна і дієприслівникові частини пов'язані рівнозалежним (складові частини взаємно пояснюють одна одну) або нерівнозалежним (дієприслівникове висловлення пояснює якусь складову частину основного висловлення або висловлення в цілому) зв'язком; складників основного висловлення (членів простого речення), вставних і вставлених конструкцій, а також службових слів. Дослідниця вважає, що переміщення центру смислової ваги з граматичного центру на інше слово у дієприслівниковій конструкції пояснює можливість словоформи функціонувати у ролі вставних зворотів (слів) або службових слів (прийменника, сполучника, частки). При адвербіалізації дієприслівника центр смислової ваги синтаксичної конструкції переміщується за межі дієприслівникового

<sup>11</sup> Л. Є. Азарова, Е. С. Сосинович, *Op. cit.*, с. 88–112, 97.

<sup>12</sup> А. П. Загнітко, *Теоретична граматики української мови. Синтаксис*, Донецьк 2001, с. 17–18.

<sup>13</sup> В. І. Кононенко, *Мова. Культура. Стиль*, Київ – Івано-Франківськ 2002, с. 136.

звороту, отже, дієприслівникова форма втрачає можливість бути його граматичним центром. Семантичним і граматичним осередком є в таких випадках присудок речення<sup>14</sup>.

І. Р. Вихованець розрізняє дієприслівник за формами теперішнього і минулого часу, водночас дослідник пояснює, що «дієприслівник указує тільки на часову співвідносність, а не на пряме значення часу, його часове значення залежить від синтаксичного контексту». З дієслівним предикатом, зазначає мовознавець, дієприслівники пов'язані граматично і семантично; з дієсловом пов'язані детермінантним зв'язком. Часові характеристики дієприслівника він описує як такі, що зосереджені не у внутрішній морфологічній структурі слова, а перебувають поза межами дієприслівника, у зовнішньому дієслівному оточенні, яке трансформує вид дієприслівника у відповідний час прислівникової природи. Заперечуючи категорію часу у дієприслівника, І. Р. Вихованець стверджує, що «дієприслівник не може функціонувати як другорядний присудок (вторинний предикат), оскільки позиція предиката визначається щодо позиції суб'єкта, а дієприслівник абсолютно втратив суб'єктну іменникову семантико-синтаксичну позицію». Окрім того, «дієприслівник перебуває у детермінантній формально-синтаксичній позиції, виявляючи залежність від присудково-підметової основи речення, і виконує роль другорядного детермінантного члена речення. Функціонуючи на периферії, виконує не дієслівні, а прислівникові функції»<sup>15</sup>.

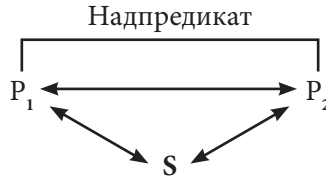
Звернення до семантико-синтаксичного рівня мови уможливорює трактування дієприслівника, по-перше, у функції вторинного семантичного предиката речення; по-друге, завдяки градаційному характеру поліпредикативного зв'язку, як учасника атрибутивної та адвербіальної семантики; по-третє, як трансформанта в інші компоненти речення (інфінітив, прикметник тощо), котрий при цьому частково втрачає функції вторинного предиката. Таким чином, функція вторинного предиката є основною функцією дієприслівника у реченні. Щодо іншого функціонування дієприслівника, зокрема обставинної функції, вважаємо, що вона зумовлюється першочергово комунікативною спрямованістю речення.

Вторинна предикація передбачає реалізацію логіко-семантичних відношень за участю імпліцитного (експліцитного) показника семантичних

<sup>14</sup> Л. М. Коць, *Дієприслівник у сучасній українській літературній мові*, Київ 1964, с. 45–47, 109–117.

<sup>15</sup> І. Р. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 207–211.

зв'язків (надпредиката), що зумовлює функціонування універсальної моделі речення з вторинним дієприслівниковим семантичним предикатом (ВДСП):



Розглянемо приклади: **Остерігаючись** блискавиць, купив парасолью з великою загнутою пластмасовою ручкою (В. Даниленко) → **Так як (бо, тому що) остерігався** блискавиць, купив парасолью з великою загнутою пластмасовою ручкою; Той чоловік ждав терпеливо на сам кінець, **а діждавшись**, заговорив до Потурайчина (Л. Мартович) → Чоловік ждав, **а (коли) діждався**, заговорив.

Семантико-синтаксичне значення дієприслівника не має формального вираження, а набувається за рахунок пресупозицій, конситуацій, внутрішнього і зовнішнього підтексту тощо. Трансформація дієприслівника у підрядне речення часу, причини, мети, наслідку, умови тощо може пояснюватись відношенням мотиваційної предикації<sup>16</sup>, наприклад: **Погулявши** коло бджіл і **наївшись** огіркових пуп'янків, **натрапив** я на моркву (О. Довженко) → **Коли** я погуляв і наївся; **Старий, не помітивши** іронії, **вдоволено засопів** (О. Гончар) → **Вдоволено засопів, бо не помітив іронії**; **Ще не полюбивши** нікого, **дівчина в незрозумілій тривозі ждала** його (М. Стельмах) → **Не любила зате ждала**.

За семантикою дієприслівника визначаємо наступну типологію ВДСП:

1. Синкретичний вторинний предикат з логіко-семантичними відношеннями часу, способу дії, допусту, умови, цілі і причиново-наслідковими відношеннями, наприклад: **Засновуючи** Київ, князь **Кий ніби забитим києм позначив на Землі цю географічну точку** (К. Матвієнко) → **У період, коли князь Кий засновував Київ, він ніби забитим києм позначив на Землі цю географічну точку** (часові відношення); **За обідом, покликавши** на допомогу весь свій **недовголітній педагогічний досвід, намага-**

<sup>16</sup> З. І. Комарова, *Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення*. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н. , Київ 2003, с. 8.

- лася знайти з покоївкою спільну мову (Г. Тарасюк) → Намагалася знайти з покоївкою спільну мову, при цьому покликкала на допомогу весь свій недовголітній педагогічний досвід (відношення способу дії); А ну ж Мазена, **сполучившись** з Карлом Станіславом, погромить царя і загорне цілу Україну (Б. Лепкий) → Як сполучиться, той погромить і загорне (умовно-наслідкові відношення); А завтра вони бренькають, регочуть під вікнами, ніби навмисно **випробовуючи** Іванів терпець та оту його дикість (О. Гончар) → Бренькотять, регочуть, щоб випробувати (відношення цілі); Змарнієте ви, зів'янете, **не розцвівши** вповні (Б. Лепкий) → Хоча й не розцвітете вповні, змарнієте ви, зів'янете (допустові відношення); Соловейко захрип, **співаючи** цілу ніч (М. Яцків) → Захрип, бо співав цілу ніч (причиново-наслідкові відношення).
2. Синкретичний вторинний дієприслівниковий предикат-локуція, наприклад: Вітер вив у димарі, **сіючи тривогу** (І. Пільгук) → сіяти тривогу; Все молоді кацапчуки, що говорять з прихапом у ніс, **ковтаючи слова** (У. Самчук) → ковтати слова.
  3. Синкретичний вторинний дієприслівниковий фразеологічний предикат, наприклад: **Не спускаючи** з очей, він підходив до неї (П. Мирний) → Він підходив до неї і не спускав її з очей (пильно спостерігав).
  4. Синкретичний вторинний предикат як незалежний, сурядний щодо первинного предиката і як зорієнтований на суб'єкт, наприклад: Жоржетта зосталась, **оселившись** в колишній Міліній кімнаті на першому поверсі біля кухні (Г. Тарасюк) → Жоржетта зосталась (і) Жоржетта оселилась.
  5. Синкретичний вторинний предикат як семантичний цент речення, наприклад: На горіщі клопотно воркотіли, **прокинувшись**, голуби (І. Пільгук) → Спочатку прокинулись голуби (семантично первинна дія), а потім воркотіли (семантично вторинна дія).
  6. Синкретичний вторинний предикат з атрибутивною семантикою, за допомогою якого реалізується особливий зв'язок вторинного предиката із суб'єктом речення, наприклад: Там, вже нижнім краєм «робочого столу» походжав, **заклавши** волохаті лапки за спину, якийсь мультиплікаційний персонаж (К. Матвієнко) → Персонаж походжав із закладеними за спину волохатими лапками.
  7. Синкретичний вторинний предикат з адвербіальною семантикою, наприклад: **Старіючи**, вони світлішали, наче позбувалися своєї затя-



тої дикості, наче сповивала їх щоденна постійна радість (Є. Гуцало) → Вони світлішали, коли старіли (обставина часу) → вони світлішали, бо старіли (відношення між предикатами).

Аналіз фактичного матеріалу підтвердив функцію дієприслівника як вторинного семантичного предиката у зв'язку з наступними чинниками:

- реалізацією приватної дієприслівникової суб'єктної синтаксеми, яка зумовлює полісуб'єктивність неелементарного речення, наприклад: *Слухав хлопець, коли стороною, **обминаючи** міліцію попід парканом, купка його однолітків почала підбиратися до воріт* (В. Барка) → *Купка його однолітків обминала міліцію попід парканом (не хлопець); Я відчув як дихають сосни, як чеше хмари гілля, ніби гребінець, дере й розчісує сірі шматки вовни, готуючи пряжу, вичісує дрібні краплі, і ті сиплються на принишклу осінню землю* (В. Шевчук) → *Гілля, наче гребінець, готує пряжу;*
- редукцією суб'єктної синтаксеми у реченні з вторинним дієприслівниковим предикатом, наприклад: *І, **провагавшись** трохи, розповіла все про чоловіка, що в гречці їхній ховається* (А. Головка) → морфологічні форми вторинного (*провагавшись*) і первинного (*розповіла*) предикатів інформують адресата, що імпліцитний суб'єкт жіночого роду однини (*вона, дівчина, жінка*); *Не знаючи* броду, не лізь у воду (Прислів'я);
- валентною сполучуваністю ВДСП з різноманітними актантами (об'єктом, локативом, інструменталем, адресатом тощо), наприклад: *Де-не-де поодинокі рибалки плавали на своїх маленьких човниках між тими деревами, **вибираючи** місце для ловів* (О. Іваненко). → *Поодинокі рибалки вибирали; Поодинокі рибалки вибирали місце для ловів; Тисячі мушкетів вистрілили водночас, **обволікаючи** небо й землю порохом димом* (Я. Качура). → *Тисячі мушкетів обволокли; Тисячі мушкетів обволокли небо й землю; Тисячі мушкетів обволокли небо й землю порохом димом; Катря **закутавшись** хусткою по самі очі, замовкла* (О. Гончар). → *Катря закуталась; Катря закуталась хусткою; Катря закуталась хусткою по самі очі.*
- сполучуваністю ВДСП з інфінітивом, наприклад: *Відважно збрехав Сивоок, насилу **втримуючись** від спокуси **протягнути** руку й **помацати** волосся* (П. Загребельний);
- поєднанням ВДСП з прислівниками, наприклад: *Курсанти купами збиралися в коридорі, **жваво обмірковуючи** щойно прочитану лекцію* (С. Добровольський);



- ускладненням валентного оточення ВДСП додатковими поширювачами, в тому числі і підрядними реченнями, наприклад: *Гайдаш тюпав собі «серединою дороги», навмисно підкреслюючи, що «політикою не бавиться»* (Р. Федорів). → *Гайдаш підкреслював* ← *навмисно підкреслював, підкреслював, що «політикою не бавиться»*; *Єремій, сівши в тіні великого дуба, що ріс неподалець, починав чекати і собі* (В. Шевчук) → *Єремій сів* ← *сів в тіні великого дуба; сів в тіні великого дуба, що ріс неподалець*; *Читаючи* другого листа, *що* його одержала невдовзі, *Марія зовсім зняжовіла* (О. Іваненко); *Бійці, склавши* ящики понад бруствером, *щоб* потім легше було їх брати на плечі, *присіли в окопі* (О. Гончар);
- функціонуванням ВДСП у заперечній формі, наприклад: *Я хотів було проминути їх, не привітавшись навіть із Сашком* (Ю. Іздрик).

Таким чином, на семантико-синтаксичному рівні за дієприслівником закріплюється матрична функція – функція вторинного предиката. ВДСП встановлює відношення і з суб'єктом, і з первинним предикатом того самого речення, проте може функціонувати при зредукованій або власній суб'єктній синтаксемі, виступати водночас семантичним центром речення.

## ЛІТЕРАТУРА

Азарова Л. Є., Сосинович Е. С., *Дієприслівники в українській мові: статус, функціонування*, Вінниця 2005, 124 с.

Бабайцева В. В., *Система членов предложения в современном русском языке*, Москва 1988, 160 с.

Вихованець І. Р., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 207–211.

Власенко М. М., *Предложения с обособленными деепричастными конструкциями в современном русском языке [в:] Ученые записки*, 1958, Т. 14, с. 92–131.

Загнітко А. П., *Теоретична граматики української мови. Синтаксис*, Донецьк 2001, 662 с.

Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю., *Коммуникативная грамматика русского языка*, ред. Г. А. Золотова, Москва 1998, 528 с.

Кадомцева Л. О., *Українська мова: синтаксис простого речення*, Київ 1985, 127 с.

Комарова З. І., *Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення*. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н. , Київ 2003, 22 с.

Кононенко В. І., *Мова. Культура. Стиль*, Київ – Івано-Франківськ 2002, 460 с.

Коць Л. М., *Дієприслівник у сучасній українській літературній мові*, Київ 1964, 161 с.

Кульбабська О В., *Критерій більшої/меншої складності речень як інструмент розмежування первинної та вторинної предикації [у:]* *Мовознавчий вісник*, 2009, № 8, с. 275–285.

Потебня А. А., *Из записок по русской грамматике: В 4 т.*, Москва 1958, Т. I-II, 536 с.

Чупашева О. М., *Грамматика русского деепричастия*. Автореферат дис. на соискание науч. степени док. філол. н. , Москва 2010, 44 с.

#### **SEMANTIC-SYNTACTIC FUNCTIONING OF THE SECONDARY PARTICIPLE PREDICATE IN THE STRUCTURE OF NONELEMENTARY SENTENCE**

The article is devoted to analysis of the secondary participle predicate functions in modern Ukrainian nonelementary sentence. The function of the secondary predication has been described from the standpoint of the semantic level. The main types as well as the factors of the secondary participle predicate in the sentence have been distinguished.

Key Words: function, secondary predication, predicate, secondary participle predicate, subject.